

*В. М. Петрик,
м. Дніпропетровськ*

ПСИХОЛОГІЯ «ВАЖКИХ» ДІТЕЙ У ТВОРАХ ІВАНА МИКИТЕНКА «РАНОК», «ВУРКАГАНИ»

У статті досліджується психологія «важких» дітей у творах Івана Микитенка «Ранок» і «Вуркагани». Увагу зосереджено на особливостях розкриття характерів вуркаганів у складних умовах тогочасного суспільства. Зроблено детальну характеристику психологічних станів героїв.

Ключові слова: важкі підлітки, Іван Микитенко, дитяча психологія, безпритульні.

*V.M. Petryk,
Dnipropetrovsk*

Psychology of 'Difficult' Children in the Works by Ivan Mykytenko 'Ranok' ('The Morning'), 'Vurkagany' ('The Thieves')

The article has investigated the psychology of 'difficult' children in the works by Ivan Mykytenko 'Ranok' ('The Morning') and 'Vurkagany' ('The Thieves'). The focus of attention has been concentrated on the peculiarities of revealing the characters of thieves in the harsh realities of the society of that time. The detailed analysis of the psychological states of the characters has been done.

Key Words: difficult teens, Ivan Mykytenko, children's psychology, the homeless.

Творчість Івана Кіндратовича Микитенка припадає на початок ХХ століття. У 20-х - на початку 30-х років влада доклала багато зусиль для того, щоб ліквідувати тяжку спадщину минулого - осиротілих дітей вулиці, сформувати з

них свідомих громадян, корисних суспільству. Не залишилась осторонь цієї проблеми і художня література, актуальною темою якої було розкриття принципів виховання молодого покоління, зокрема безпритульників, які потребували особливого підходу спілкування, розуміння вихователем їх психологічного стану і готовності останнього бути мудрим і терплячим. Разом із А. Макаренком, Л. Сейфулліною, І. Ле, П. Панчем, І. Головком та ін., які осмислили цю проблему у своїх соціально-педагогічних творах, стоїть ім'я Івана Микитенка - драматурга, прозаїка, публіциста, активного громадського діяча.

Прозова спадщина письменника неоднозначно поцінована. Справедливими є зауваження Г. Глазунова: «Попри спершу високу оцінку і вдячність як читачів, так і глядачів, творчість І. Микитенка наприкінці 30-х років було віддано повному забуттю. З середини 50-х його твори повернуті народу» [2, с. 7]. Перші твори його були опубліковані на початку 20-х років минулого століття, під час навчання в Одеському медичному інституті. Коло порушених ним тем досить широке, як і жанри, до яких він звертається. Так, у збірці оповідань «На сонячних гонах» (1926 р.) зосереджується увага на післявоєнному становленні села. У творах 30-х років торкається проблеми боротьби з куркульством, індустріалізації країни та формування нової інтелігенції, зокрема у п'єсах «Диктатура» (1929 р.), «Кадри» (1930 р.), «Справа честі» (1931 р.), «Бастилія Божої матері» (1933 р.).

Проблема вуркаганщини є малодослідженою у творчому доробку письменника, тому потребує глибшого вивчення, так як розкриває не лише життя безпритульників, а й усього суспільства початку ХХ століття. Діти - фундамент нації, майбутнє і дослідження особливостей сприйняття ними світу, а саме в тяжких умовах безбаченства, є актуальним і сьогодні. Питання формування першооснов психіки ще зовсім маленької людини ставить у своїх творах І. Микитенко, адже це відіграє вирішальну роль у становленні самодостатньої особистості, яка повинна бути гідним представником сильної нації.

До цієї теми зверталися в 20-х роках ХХ століття й інші прозаїки як в Україні, так і в Росії: С. Васильченко («Приблуда»), О. Копиленко («Пригноблений»), А. Головко («Інженери»), І. Ле («Танець живота»), О. Корнійчук («Добре серце»), М. Іваницька («Злодій»); Л. Пантелєєв («Часы»), Л. Сейфуліна («Правонарушители»), В. Шишков («Рилька и Амелька»), О. Неверов («Ташкент - город хлебный»), А. Макаренко («Педагогическая поэма»). Свого часу А. Макаренко писав: «Деякі наші автори цікавляться не питанням про формування характеру людини, але лише тим, наскільки незвичайна, дотепна і приваблива анархічна поза безпритульного» [5, с. 141].

Чільне місце серед творів про безпритульних займають повість «Вуркагани» (1928 р.) і роман «Ранок» (1934 р.) І. Микитенка, написані з глибоким знанням дитячої психології. Особливої уваги заслуговують визначальні критерії в зображенні вуркаганів, зокрема: реалістичність відтворення подій і становлення характерів, особливості психологічної поведінки дитини у важких умовах виживання, шляхи перевиховання, соціальні чинники.

Із появою цих книг з'явилися відгуки тогочасних критиків. І. Айзеншток відзначав, що у своїх творах І. Микитенко хоч і розкрив актуальні проблеми часу, але надто звужено, побутово. М. Сиротюк, навпаки, наголошує на широті розуміння автором дитячої психології, формування світогляду та характеру особистості у «Вуркаганах». Реалістичний характер збірки вбачав М. Доленго: «Далека від байдужого споглядання Микитенкова творчість носить у собі таку от доміную чи панівну лінію емоціональної заразливості...» [6, с. 81].

Досить висока оцінка повісті оцінка М. Родька, який писав, що «письменник один з перших в радянській літературі дав широкі розгорнуті картини вуркаганського

життя і створив рельєфні, життєво відчутні образи безпритульних. Його твір вражає натхненним голосом глибокої любові до людини, а у своєму підтексті - виключною зневагою до збайдужілих і отупілих від ситості обивателів. Повість написана людиною, що носила в серці великий біль за покривджених долею дітей» [5, с. 136]. Провідною є ідея гуманізму та психології «дитини вулиці», розуміння ним фізичної та моральної наруги в умовах безбачченства у повісті «Вуркагани».

Важливим для розуміння авторської ідеї «Вуркаганів» та «Ранку» є вивчення її джерел. На вулицях великих міст тільки України у роки громадянської війни опинилося понад мільйон дітей-жебраків різного віку. Проживаючи в цей час (1926 р.) в Одесі, І. Микитенко спостерігав за їх поведінкою, часто спілкувався з ними. Це допомогло реалістично описати безпритульників, починаючи від побутових деталей до особливостей вдачі, характеру, психологічного стану в різних складних ситуаціях. Через деякий час, у Харкові, за дорученням профорганізації медінституту, І. Микитенко проводив культосвітню роботу в нічліжці на Холодній горі, де й зустрічався з майбутніми героями своїх творів.

Через шість років після «Вуркаганів», було написано роман «Ранок», у якому порушено питання перевиховання «важких» дітей. М. Сиротюк зазначає, що на відміну від повісті, горизонти роману ширші. Вони окреслюються викоріненням вуркаганщини як соціального явища, породженого злигоднями війни і розрухою непу. І. Микитенко перший письменник у радянській літературі, ще до виходу «Педагогічної поеми» А. Макаренка (1934 р.), хто порушив проблему «перевиховання», розкрив ідеї соціалістичної педагогіки, яка стала дієвим знаряддям в роботі вчителів.

Головна увага в романі приділяється тодішнім причинам виникнення безпритульництва, явища, що охоплює ціле десятиріччя (1919 — 1929 рр.), на тлі широких суцільних подій та боротьби з ним. Про життя вуркаганів писали журналісти газети «Известий»: «Говор тысячеголовой толпы, крики торгующих пирожками, и тяжелая, как свинцовые тучи, многоярусная брань, - все смешивается в один дикий гул в этом пнойнике, именуемом Новым базаром. И всюду дети, масса детей!» [5, с. 139]. Подібні картини зустрічаємо й у романі та повісті.

За тлумачним словником вуркаган - це «безпритульна, неохайно вдягнена людина, яка живе з дрібного грабіжництва» [1, с. 112]. Один із дослідників творчості О. Микитенка подає таку характеристику «важких» дітей: «У величезних залізних казанах, де варять смолу й асфальт, по темних підворітках. Попід стінами вокзалів, на базарах по різних закутках, руїнах і склепах у холодні й непривітні ночі двадцятих років (XX ст.) можна було побачити безліч скоцюрблених дитячих постатей. У лахмітті, босі, часто хворі або скалічені... тремтіли від голоду... Це були вуркагани - безпритульні малолітні правопорушники» [4, 5]. Більшість із них втратили батьків у роки імпералістичної і громадянської війн, щоб врятуватися від голодної смерті, вони жебракували та грабували.

Психологія важковиховуваних розкривається різноаспектно. Можна класифікувати чинники, за допомогою яких виявляються особливості їх характерів, манери поведінки, духовні цінності, життєві принципи, індивідуальність.

На нашу думку, першою і найважливішою проблемою у творах є безпритульність як антиморальне тло, адже свідчить про відірваність від родини, самотність: «...ми зовсім не знаємо ні його минулого, ні його батьків, ні їхньої вдачі, ні їхнього життя...» [3, с. 21]; «Тоді бабушка й сказала Маркові, що матері в нього немає і вже ніколи не буде, а батько десь в Одесі, хай Марко туди поїде, може, знайде батька, бо їсти в бабці немає чого, і вони все одно помруть з голоду» [4, с. 73].

Автор акцентує на витоках важкого психічного стану вуркагана, який не має ні моральної, ні будь-якої матеріальної підтримки. Опинившись на вулиці, дитина бореться за виживання, за своє місце у світі, переносячи важку фізичну наругу: «На майдані, за корпусами Критого ринку, стояло багато рундуків та яток. Під якими холодний нічний вітерець ворухив лахміття безпритульних - темних квітів базару й вулиці. Вони шукали тут затишку і вмощувались купами попід тими ятками та рундуками» [4, с. 84]. Це умови приреченості, безпорадності, жорстокості, у яких повноцінне дитинство стає мрією, а свідомість спрямована на самозбереження. У творах І. Микитенка подано протиставлення гармонії дитинства з дисгармонією реалій життя: з одного боку, холод, темрява, хаотичність, а з іншого, прагнення цих дітей знайти затишок, тепло, світло. Отже, емоційний та психологічний стан вуркаганів письменник розкриває через опозицію, яка, власне, і є відтворенням їх внутрішнього світу.

Показовою при цьому є зовнішня характеристика героя, що подає перше враження не лише про одяг: «Був він босий, у самій сорочці, розпанаханих до колін штанях» [4, с. 74] (про Марка), а й душу безпритульника, яка теж розірвана, знівечена, але не порожня. Герої-вуркагани в І. Микитенка самобутні індивідуальності, які мають власну позицію в житті. Автор використовує детальний, метафоричний опис зовнішності: «Матрос стояв, заклавши в кишені руки, незграбний, високий. В плечах йому почувалася рвучка сила, хоч вони трохи ніби звисали. В цілій його постаті було щось таке, що ніби промовляло: «Не таких бачили» [3, с. 27]. Негативна характеристика Касія говорить про ницість душі, підлість намірів: «Це був натоптаний хлопець з короткою шиєю, на якій сиділа кругла стрижена голова. Маленькі злодійкуваті очі, здавалося, були вгвинчені йому в лоб, мов два блискучі гудзики» [4, с. 244].

Знаючись на психології «важкої» дитини, як зазначає М. Родько, І. Микитенко, віднаходить засоби для її розкриття. Точною є передача ставлення до світу чи іншої людини через особистісні вподобання, які розкривають особливості їх характерів, визначають домінуючі риси - доброту, приязнь чи ненависть: «Мар'я Іванівна... любив собак, кошенят і всяку живу тварину, крім людей, яких він ненавидів. Їхні смаки..., гонитва за химерним щастям, заздрощі і підлота... до всього ставився з презирством всі питання в житті вирішував... лайкою» [4, с. 172].

Вони ще підлітки, але вже знають людську жорстокість, розуміють, кожен по-своєму, що таке щастя. У ставленні Мар'ї Іванівни до тварин, автор намагається показати чистоту дитячого світу, любов до ближнього, готовність прийти на допомогу беззахисному: «Він ніс за пазухою двоє підбитих гавенят і на руках - маленьке руде цуценя, яке... дрижало з холоду і жалісно сквучало. Мар'я Іванівна хукав на нього і говорив йому ніжні слова.

- Барбосочка маленька... Зараз я тебе в соломку закутаю, котлетою нагоду» [4, с. 202].

Розумінням мікрокосму «важкого» підлітка є почуття, які вони переживають, зокрема зрада й суперництво: «Пувичка й так лютий за те, що Матрос його «оскорбив» при всіх товаришах... Пувичка гуляв з Матросом, а тепер Матрос гуляє вже не з ним... Та ще й «оскорбив», аж кров із носу пішла. Пувичка ніколи цього не забуде, він не з таких» [3, с. 43].

Показовим у цьому випадку є образ Касія, внутрішній світ якого письменник детально передає через міміку, зміну кольору обличчя, на якому заздрість, злість, ненависть до суперника: «Касію неприємно шпипгуло в серце. Він почервонів... Брови його непривітно насурмилились. Він мовчав. Інструктор уважно спостерігав, як поволі мінилось його обличчя: з червоного стало синє, потім посіріло, нарешті зблідло» [4, с. 254].

І. Микитенко відтворює психіку підлітка у стані помсти, коли він абсолютно спокійно говорить про смерть, жорстокість, бачить муки людини, чинить вбивство. Не знаючи загальновизначених правил поділу на добро і зло, вуркаган живе за

правилами вулиці і вдається до крайнощів, не розуміючи суті того, що він робить: «На острів як прийшли, почали качати правила. Ухвалили: зарізати. Жорка поодрізував їй спочатку груді, а потім зовсім зарізав. І розійшлися. А її на піску так і покинули... Вичеркнули Баретку з життя циганським пером» [4, с. 228]. Вони гостро сприймають навколишній світ, особливо не пробачають зради. Це почуття закладено на підсвідомому, адже їх зрадив соціум.

Таким чином, автор ставить актуальне питання: як змінити цих дітей? Всупереч законам «важкі» діти кидають протест соціуму, створюють власні правила поведінки й норми життя. На перший погляд, ці діти живуть, щоб пограбувати, обдурити... Але для чого? Щоб поїсти, одягнутися, зігрітися... Мікросвіт «дітей вулиці» існує в суспільстві, де їх не визнають і не люблять. Жорстокість обивателів початку ХХ століття до безпритульників характеризує гуманістичні начала. Егоїстичним ставленням соціуму до вуличників, автор піднімає важливу проблему вселюдської катастрофи душі, її спустошеності.

Розкриваючи внутрішній світ героїв, І. Микитенко наголошує на тому, що вони мають право на нормальне життя. Ідея всепереможності людського начала є наскрізною, автор вірить у відродження своїх героїв, як і в справжніх безпритульників, їх світле майбутнє: «... могутня рука Радвлади може перетерти й перемолоти, може вигоїти його струпи і дати спроможним іще до життя істотам якийсь порятунок» [4, с. 175].

Перевиховання - це крок у досягненні мети. За словами А. Іщука, важливим фактором цього процесу є мистецтво. Так, Альоша у «Вуркаганах» своєю скульптурою переміг непоправно скаліченого, душевно спустошеного бродягу й правопорушника Матроса. Постійне прагнення краси, робота над фігурками, результат бачення світу героєм, його самоочищення, прагнення гармонії: «Альоша нахилився нижче над глиною. Пальці нервово, швидко вгрузали в кавалок. Очі поволі увійшли в роботу. Він знову забув за всіх, і напружена радість засяла йому на обличчі..., коли вже всі розійшлися на свої місця, він вибігав до своєї «буржуйки», обмацував її іржаві дверці, немов хотів зробити їх міцнішими, неприступнішими, щоб зберегти свою роботу від цикавих хлопчачих рук» [3, с. 33].

У романі ж «Ранок» письменник показує складну боротьбу вихователів за формування поваї психології у «дітей вулиці». Це історія організації комуни та перший рік її становлення, коли керівники намагалися вчорашнім злодіям, грабіжникам, жебракам показати, що власними зусиллями можна заробити собі на хліб, мати власне житло, бути охайно одягненим. Вуркагани протестують цій системі, її правилам: «Так тривало довго, поки лютувала в грудях комунарів страшна боротьба вулиці і трудової комуни. Вони не хотіли вмиватися і ходили брудні та обірвані, ігнорували постелі і спали під ліжками, залазили в печі, надівали один одному на голови каструлі з гарячою їжею, миски з кашею та з горохом. Приносили в спальні великі бутлі самогону, робили коньки з виделок та ножів. Нищили інвентар, зібраний для них волею чекістського колективу» [4, с. 204]. Потрібно було викликати довіру, по-людськи розуміти й пробачати їх, а головне - заохотити й допомогти.

І. Микитенко розкриває систему педагогічних прийомів, які впливають на свідомість важковиховуваної підлітка. На нашу думку, автор подає такі:

- колектив: «Ви повинні зорганізувати актив і керувати ним. Хто не слухатиметься активу, того будемо судити... Ти, Хрипов, будеш головою конфліктної комісії. Ти розумієш, який пост ти будеш займати? Мухомора... зробимо начальником караулу... Хлопці мовчали. їм було приємно, що Челкан радиться з ними і покладає на них надію» [4, с. 208];

- індивідуальний підхід педагога, вміння знайти спільну мову, піти назустріч, безперечно, це вплине на дитину: «Ну, здоров, Левадо, - дружньо зустрів його Радлов... слухай. Хлопець ти хороший, кинь дураці. Якщо тобі буде важко, - пиши до мене листи, я допомагатиму тобі» [4, с. 230];

- формування відповідальності у свідомості підлітка, соціалізація мислення, готовність виконувати суспільно корисні функції. Їхні обов'язки - крок у формуванні іншої особистості, з новою самосвідомістю: «Уперше в своєму житті вони були присутні на з'їзді. Свідомість нового громадського стану обережно, як миша, підкрадалася до їхнього серця, але вони не показували цього. Вони сиділи з замкненими і гордими обличчями» [4, с. 278]; «Шість день готувалися комунари до зустрічі нових вихованців. Це були дні великого піднесення. Зранку до вечора кипіла робота... Останню ніч комунари майже не спали. Почуття відповідальності за завтрашній день виявилось у них порізному. Одні ваксували чоботи та примірювали одягу, інші накручували фасонні зачіски, а дехто навіть писав вірші» [4, с. 324].

Для розуміння психології поведінки героїв автор подає детальну «біографію» правопорушників. Так, Левада «...херсонський ширмач Мухомор, що кілька днів тому приїхав із Пензи, дещо бачив на світі і взагалі знає всю Росію. Про цього Мухомора йшли непогані чутки поміж бражкою. Говорили, що він уже не менше як дев'ять років гуляє на волі, кілька разів сидів «на кічі»...» [4, с. 168].

Письменник вводить індивідуальне мовлення героїв як рису приналежності до вуркаганського середовища, обізнаність з його правилами й законами, а також кмітливості хлопців, готовність до ризику. Так, Гузир навчає Леваду: «Ну, карманщик. От, простого слова не розумієш. Бачу я, що мені з тобою багато мороки. Є різні кваліфікації. Воздушник - це малишка, що з воза тягне...» (4, с. 209).

Психологія «дітей вулиці» розкривається і через листи, які вони пишуть своїм вихователям, це символ довіри дорослим свого внутрішнього болю, переживань, думок. Таким чином, виявляється людська бінарність - невідповідність між зовнішньою поведінкою і справжнім станом душі. Взагалі, прагнення поділитися своїми поглядами з кимось з «іншого», певуркаганського світу дорослих - ознака динаміки дитячого світогляду, прагнення знайти любов і підтримку, перший крок до змін. Ці листи безграмотні, недосконалі, але в них щиро герої розкривають емоції, ставлення до світу, умови, у яких знаходяться. Вони ніби ведуть діалог з уявним співбесідником і в цьому виявляється їхня дитяча безпосередність, прихильність: «Доброго здоров'я - дядя Радлов? Як ви живієте і як ваша діла? - Міня пока харашо?.. Ви міні писали, как рибята поводять?..» [4, с. 271].

Кожен з вуркаганів має клички, які вони дають один одному. Таким чином письменник неопосередковано розкриває сутність кожного героя, його здібності, особливості зовнішності, рис характеру, що допомагає якнайповніше відтворити атмосферу вуркаганського життя: «... ти хлопець рукатий... я тобі дам наше. Рукатий, о! Марко Рукатий» [4, с. 88]; один із хлопців отримав своє «ім'я» за відповідну зовнішність, повільність дій, неповороткість: «Мар'я Іванівна - це був на диво неповороткий і ледачий хлопець. Здоровило...» [4, с. 172].

І. Микитенко вдається до динамічно-хаотичних описів умов, у яких живуть ці діти: «Другого ж дня вони пішли вдвох на базар... Рундуки й ятки були повні. На возах репались круглі волоські гарбузи, стояли діжки з білим розсипчастим сиром, на рушниках лежали вальки свіжого масла; поруч нього широкими гузирями випинались червоні буряки й головата капуста. В мішках верещали поросята...» [4, с. 91]. На думку М. Моклиці, для глибшого розкриття психології героя, необхідно враховувати такий рівень твору як тло, на якому відбуваються події і розвиток характеру персонажа.

Показовими є просторові точки, у яких опиняються безпритульники. У романі «Ранок» - це «базар», вулиця, комуна, а в повісті «Вуркагани» - вулиця, дитбудинок, лікарня. Саме тут вони зростають і бачили життя в його найгірших проявах. Особливо яскравим є опис тимчасових помешкань вуличників, де «предметами інтер'єру» були мешканці, які набирались досвіду виживання: «Це був цегляний двоповерховий будинок, рівно і делікатно обляпаний вапном. Ззовні він мав непоганий вигляд, а середина - це були його мешканці. Своїм пропасним виглядом і поведінкою, - смердючим канцур'ям одержі й словами, що випльовували їхні роти, - вони затьмарювали густе мереживо нар, і недавно побілені стіни, і світло одинокої лампадки, що висіла під самою стелею... Це справляло на свіжу людину враження мирного співжиття веселих і не дуже лихих волоцюг, картярів, дармоїдів... і стомлених вуркаганів, і всякого іншого непотребу» [4, с. 175].

Отже, у романі «Ранок» та повісті «Вуркагани» Івана Микитенка постають картини життя «важких» дітей - людей вулиці і базару, але автор, подаючи образи безпритульних, дає можливість зрозуміти читачу, що ці травмовані нещастями люди в переважній більшості не втратили душевних якостей і тільки з відомих обставин мусять вести злочинне життя. Письменник заглиблюється в психологію особистості, показуючи творчий ентузіазм, чутливість до краси, самовіддану дружбу вуркаганів, вірить у оновлення і краще життя вихованців. Він наголошує на глибині педагогічного осмислення вихователями своєї мети для оновлення безпритульників, здобуття останніми гармонії зі світом і собою.

Література

1. Великий тлумачний словник. Сучасна українська літературна мова/А. П. Загнітко.-Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. - 704 с.
2. Глазунов Г. Хоч репресованим не значився... // Вітчизна. - 1991. - №3. - С. 155—158.
3. Микитенко І. Вуркагани: Повість. - К.: Веселка, 1966. - 220 с.
4. Микитенко І. Ранок: Роман. - К.: Дніпро, 1969. - 330 с.
5. Родько М. Проза Івана Микитенка - К.: АНУ, 1960. - 200 с.
6. Сиротюк М. Іван Микитенко. Життя і творчість. - К.: Держвидавліт, 1959. - 195 с.
7. Січкач О. Форми, прийоми та засоби втілення психологізму в українській літературі (спроба системного аналізу) // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. - 2010. - № 4 (191). - С. 35—42.
8. Страхов И. В. Психологический анализ в литературном творчестве. - Саратов: СГУ, 1973. - Ч. 1.-57 с.
9. Фашенко В. У глибинах людського буття. Етюди про психологізм літератури. - К.: Дніпро, 1981. - 279 с.
10. Шевчук М. Особливості розвитку української психоаналітичної теорії на початку ХХ століття // Соціальна психологія. - 2006. - № 1 (15). - С. 171—178.